

126
4

126

तर्गतिशुद्धान
॥ तवैलेकारं वाक्यभाष्यं ॥
इदमेवकेनपदभाष्यातरं

Tawalankara Vachya
Bhasya

श्रीगणेशायनमः॥ समाप्तं कर्म समुत्पन्नं प्राणविज्ञानं कर्म चानेक प्रकारं यथोर्विकल्प
समुद्भयानुष्ठानाद्विज्ञानेन तत्राभ्यां श्रुतिभ्यां प्रावृत्त्यनावृत्तीभवतः अत उर्ध्वपूल
निरपेक्षज्ञानकर्मसमुद्भयानुष्ठानात्कृतास्मसंस्कारस्योच्छिन्नात्मज्ञानप्रतिबंधक
स्य द्वैतविषयदोषदर्शिनो निरुक्ताः शेषबाह्यविषयत्वात्संसारबीजमज्ञानमुद्भि
क्षिप्तः प्रसंगात्तत्र विषयजिज्ञासोः केनेषितं मिथ्यात्मस्वरूपतत्त्वविज्ञानार्थं वा य
मध्यायज्जारभते॥ तेन च मृत्युप्रदमज्ञानमुच्छेत्तव्यं तत्तत्रोद्दिष्टं संसारो यतोऽनाधि
गतत्वादात्मनो युक्ता तदधिगमाय तद्विषया जिज्ञासा कर्मविषये चानुक्तिः तदि
तो धिक्त्वात्॥ अस्य जिज्ञासितव्यस्यात्मतत्त्वस्य कर्मविषयेऽवचनां॥ कस्मादिति चे
दात्मनो हि यथा वद्विज्ञानं कर्मणा विरुध्यते निरतिशयब्रह्मस्वरूपो ह्यात्मा विजि
ज्ञाप्यचितः तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमिथ्यादिश्रुतेः॥ न हि स्यात्॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

ब्रह्मत्वं गमितः केचन न मितुमिच्छन्त्यतो ब्रह्मास्मीति संबुद्धौ न कर्मकारयितुं शक्य
तेन ह्यात्मानमवाप्त्यर्थं ब्रह्ममन्यमानः प्रवृत्तिं प्रयोजनवतीं पश्यति न च निष्प्रयो
जना प्रवृत्तिरतो विरुध्यत एव कर्मणा ज्ञानमतः कर्मविषये नुक्तिर्विज्ञानविशेषवि
षये व जिज्ञासा॥ कर्मानां भवति चेन्न निष्कामस्य संसारार्थत्वात् यदि ह्यात्मवि
ज्ञानेनात्मा विद्याविषयत्वात्पूरितिर्याजयिषितं कर्म ततः प्रसालनादिपंचकस्य
दूरादस्पर्शनं वरमिथ्यानां भव एव कर्मणाः श्रेयानल्पपूलत्वादायासबहुत्वात्
तत्त्वज्ञानादेव च श्रेयः प्राप्तेरिति चेत्सत्यमेतद्विद्याविषयं कर्माल्पपूलादिदोष
वद्वंधूपंचसकामस्या॥ कामान्यः कामयत इति नुक्ता मयमान इत्यादिश्रुतिभ्यः
न निष्कामस्य तस्य तु संस्कारार्थान्येव कर्माणि भवन्ति तानि वर्तकाश्च यथा प्राणवि
ज्ञानसहितानि देवया जीश्रेयानात्मया जीसूपक्रम्यात्मया जीतुकरोतीदं
मेनेनां गं संक्रियत इति संस्कारार्थमेव कर्मणीति वा जसनेयवे ब्रह्मणीयं किं

के. वा. गा

यतेतनुर्यतोदानंतपश्चैवपावनाभीष्टादिस्मृतेश्चप्राणादिविज्ञानंचवेवलंकर्मसमु
द्धितंवासकामस्यप्राणात्मप्राप्त्यर्थमेवभवतिनिष्कामस्यत्वात्तज्ज्ञानप्रतिबंधनिर्मा
स्यैभवंतिआदौनिर्माजंनवदुसन्नात्मविद्यस्यत्वात्नारंभोनिर्णयकत्वात्कर्मणव
ध्यतेजंतुर्विद्ययाचविमुच्यते॥तस्मात्कर्मनकुर्वेतियतयःपारदर्शिनइति।क्रियाप
थश्चैवपुरस्तात्संन्यासश्चतयोःसंन्यासएवातिरेचयति॥सामेनेकेनान्यःपंचाविद्य
तेइत्यादिश्रुतिभ्यश्च॥न्यायाश्च॥उपायभूतानिहिक्कर्मणि संस्कारद्वारेणज्ञानस्यज्ञा
नेनत्वमृतत्वप्राप्तिरमृतत्वंहि विंदतेविद्यया मृतत्वमिस्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्चनहि
नद्याःपारमोनावंनमुच्येतियथेष्टदेशगमनं प्रतिस्वातंत्र्ये सति नहि स्वभावसिद्धं वस्तु
सिद्धाद्यधिष्ठितसाधनेःस्वभावसिद्धात्मा तथानापि प्रापयिषितप्राप्तत्वे सति नि
ष्ठापत्वात्।नपि विविकारयिषितः आत्मत्वे सति नित्यत्वादविकारित्वादविषयत्वा
दमूर्तत्वाद्युक्ते श्च नवर्द्धते कर्मणोऽपि।स्मृतेश्चाविकार्योपमुच्यतइत्यादि।नचसं

२

126
4

तर्गतिशुद्धगण

॥तवैलेकारंवाक्यभाष्यं॥

इदमेवकेनपदभाष्यातरं

Tawalan kara vakhya
Bhasya

येभ्यः प्रेषयत्यात्माविविक्तनिसृष्टिस्वरूपतयानुनिमित्तमात्रं प्रवृत्तौ निसृष्टि-
 साधिका नृवत् । प्राण इति नाशिका भवः प्रवृत्तौ प्राणस्य मत्तं चलनक्रियायाः प्रा-
 णनिमित्तत्वात् स्वतो विषयावभासमात्रं करणानां प्रतिश्रुति क्रिया तु प्राणस्यैव
 मन आदिषु तस्मात्प्राणस्यैति गच्छति युक्तः प्रयुक्तः इत्येतद्वाचोवद-
 नं किं निमित्तं प्राणिनां चक्षुः श्रोत्रयोश्च को देवः प्रयोक्तृ करणानामधिष्ठाता चे-
 तनावाच्यः सर्वविशेष इत्यर्थः श्रोत्रस्य श्रोत्रमिह्यादिप्रतिवचनं निर्विशेषस्य
 निमित्तत्वाद्यं चिन्त्रियादिविशेषरहितस्यात्मनो मन आदि प्रवृत्तौ निमित्तत्वं
 मित्येतत् ॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रमिह्यादिप्रतिवचनस्यार्थः ॥ अनुगमादनुगतानिह्य-
 स्मिन्नर्थे साराणि कथं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं तस्य शब्दावभासकत्वं श्रोत्रं
 शब्दोपलब्धस्वरूपतयाऽवभासकत्वं न स्वतः श्रोत्रस्याऽचिद्रूपत्वात् आत्मनो
 अचिद्रूपत्वाद्यं श्रोत्रस्य उपलब्धत्वेनावभासकत्वं तदात्मनिमित्तत्वाच्च श्रोत्रस्य

श्रोत्रमिह्युच्यते ॥ यथा स तस्य स त्रयं यथा बोदकस्योष्णत्वं मग्निनिमित्तमिति द-
 ग्धुरप्युदकस्य दग्धाग्निरुच्यते ॥ उदकमपि ह्यग्निसंयोगादग्निरुच्यते तद्वदनियं
 यसंयोगादुपलब्धत्वं तत्करणत्वं श्रोत्रादि उदकस्यैव दग्धत्वं मनिसंहितत्रतत् ॥
 यत्र तु निसृष्टमुपलब्धत्वं मग्नाविवोध्यं स निसृष्टोपलब्धिस्वरूपत्वाद्दग्धेवोपल-
 ष्योच्यते ॥ श्रोत्रादिषु श्रोत्रत्वाद्युपलब्धिरनिसृष्टानिसृष्टावात्मन्यतः श्रोत्रस्य श्रो-
 त्रमिह्याद्यसाराणामर्थानुगमादुपपद्यते निर्विशेषस्योपलब्धिस्वरूपस्यात्मनो
 मन आदिप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति ॥ मन आदिष्वेवं यथोक्तं ॥ वाचो हवा च प्राणस्य
 प्राण इति विभक्तिद्वयं सर्वत्रैव दृष्टव्यं ॥ कथं पृष्टत्वात् स्वरूपनिर्देशः प्रथममेव
 च निर्देशः तस्य च ज्ञेयत्वात् कर्मत्वं इति द्वितीयाश्रितौ वाचो हवा च प्राणस्य प्राण इ-
 त्यस्मात्सर्वत्रैव विभक्तिद्वयं यदेतच्छ्रोत्राद्युपलब्धिनिमित्तं श्रोत्रस्य श्रोत्रमि-
 ह्यादिलक्षणं निसृष्टोपलब्धिस्वरूपं निर्विशेषमात्मतत्त्वं बुद्ध्याऽतिमुच्यते ॥

नवबोधनिमित्ताऽध्यारोपितात् बुद्ध्यादिलक्षणसंसारान्मोक्षपदं वृत्ताधीराः धीमं
तः प्रत्यास्मा लोकाद्वितीरास्ते सवियुज्या न्यस्मिन्नप्रतिसंधीयमाने निर्निमित्तत्वाद्
मृता भवन्ति सति ह्यज्ञाने कर्मणि शरीरांतरं प्रति संदधत्ते आत्मावबोधे तु सर्वक
र्मरंभ निमित्ताज्ञानविपरीतविद्यानिष्ठुष्टत्वात् कर्मणामिस्य नारंभे अमृता एव
भवन्ति शरीरादिसंतानाविच्छेदप्रतिसंधानाद्यपेक्षया ध्यारोपितमस्य वियोगा
त् पूर्वममृताः संतो निस्यात्स्वरूपत्वादमृता भवन्तीत्युपचर्यते ॥ न तत्र चक्षुर्गच्छ
तीत्युक्तेऽपि पर्यनुयोगे हेतुरप्रतिपत्तेः ॥ ओ तस्य ओ तस्येवमादिनोत्तेष्यात् तत्त्वे
ऽप्रतिपन्नत्वात् स एव तद्देतोर्वस्तुनः पुनः पुनः पर्यनुयुयुंसाकारणमाहु न तत्र
चक्षुर्गच्छतीति तत्र ओ तस्य आत्मभूते च सुरादीनि वाक् चक्षुषोः सर्वेन्द्रियोपलक्षणा
र्थत्वात् न विज्ञानमुत्पादयन्ति ॥ सुखादिवत्तर्हि गृह्येतांतःकरणेनात आह ॥ नो मनो
न सुखादिव मनसो विषयः तदिन्द्रियाविषयत्वात् न विज्ञानो मोतः कूर

चिकीर्षितः शुद्धमपापविहं इत्यादिश्रुतिभ्यः अनन्यत्वाच्च ॥ अन्येनान्यसंस्क्रियतेन
चात्मनो न्यभूता क्रियास्ति न च स्वेनेवात्मना स्वमात्मानं संचिकीर्षेन्न च वस्तुंतराधानं
निस्य प्राप्तिर्वा वस्तुंतरस्य निस्या निस्यत्वं चेष्टं मोक्षस्य अत उच्यते न विद्यस्य कर्मरंभो
नुपपन्नः अतो व्यावृत्तबाह्यबुद्धेरात्मविज्ञानाय केनेषितमिदं व्याधारंभः प्रवृत्तिर्लि
गादिशोषार्थः प्रश्न उपपन्नः ॥ रथादीनां हि चेत्तना वदधिष्ठितानां प्रवृत्तिर्दृष्टाना
नधिष्ठितानां ॥ मनश्चादीनां वाऽचेत्तनानां प्रवृत्तिर्दृश्यते ॥ तद्विलिखं चेत्तनावतो धि
ष्टातुरस्ति चेत्तुरणनिहिमनश्चादीनि नियमेन प्रवर्तते ॥ तन्नासति चेत्तनावसुधि
ष्टातरि उपपद्यते तदिशोषस्य चाऽनधिगमाच्चेत्तनावत्सामान्ये चाधिगते विदोषार्थः
प्रश्नः उपपद्यते केनेषितं केनेष्टं कस्येष्टा मात्रेण मनः पतति गच्छति स्वविषये नियमे
न व्याप्रियत इत्यर्थः ॥ मनो तेनेनेति विज्ञाननिमित्तमंतःकरणं मनः प्रेषितमिव
सुपमा र्थो न हि विषितं शब्दयो र्धो विहसंभवतः न हि शिष्या निव मनश्चादीनि विष

न॥ विज्ञानाऽनपेक्षत्वात्॥ यच्च विदितं तद्विज्ञानापेक्षमविदितविज्ञानाय हि लोके
प्रवृत्तिरितं तु विज्ञानानपेक्षं कस्माद्विज्ञानस्वरूपत्वात् न हि यस्य यस्य स्वरूपं तत्तेना
न्यतोपेक्ष्यते न च स्वतएवापेक्षानपेक्षमेव सिद्धत्वात् न हि प्रदीपः स्वरूपाभिन्नो
प्रकाशान्तरमन्यतोपेक्ष्यते स्वतोवा॥ यच्च नपेक्ष्यतस्वतएव सिद्धं प्रकाशात्मकत्वा
त्प्रदीपस्यापेक्षितोप्यनर्थकः स्यात्प्रकाशो विरोधाभावात् न हि प्रदीपस्य स्वरूपाभि
न्नत्वे प्रदीपप्रकाशो र्थवान्॥ न चैवमात्मनो न्यत्र विज्ञानमस्ति येन स्वरूपवि
ज्ञाने प्यपेक्ष्यते॥ विरोध इति चेत् नान्यत्वात् स्वरूपविज्ञाने विज्ञानस्वरूपत्वा
द्विज्ञानान्तरनापेक्षत इत्येतदसत् दृश्यते हि विपरीतज्ञानमात्मनिसम्यक्ज्ञानं
च ज्ञानाभ्यासात् नमिति श्रुते श्रुतत्वं मस्यात्मानमेवावेदै तं वै तमात्मानं विदित्वे
ति च सर्वत्र श्रुतिषु आत्मविज्ञाने विज्ञानान्तरापेक्षत्वं दृश्यते॥ तस्मात्प्रत्यक्ष
श्रुतिविरोध इति चेत् न कस्मादन्यो हि स आत्मा बुद्ध्यादिकार्यकरणसंघाताभिमा

न संताना विच्छेदलक्षणोऽविवेकात्मको बुद्ध्यावभास प्रधानश्चक्षुरादिकूरणो नित्यचि
त्स्वरूपात्मा तः सारोयत्रा नित्यविज्ञानमवभासते बोद्धप्रत्ययानामाविर्भावधर्मकत्वात् विरोधाव
त्तत्तद्वर्तमाने व विलक्षणमपि चावभासतेऽतः कूरणस्य मनसोपि मनोत्तर्गत
त्वात् सर्वांतरश्रुते रंतर्गते न नित्यविज्ञानस्वरूपेणाकाशावत् अप्रचलितात्मना त
र्गमभूतेन बाह्यो बुद्ध्यात्मा तद्विलक्षणोऽर्चिभिरिवाग्निः प्रत्ययैराविर्भावति
रोभावधर्मवैविज्ञानाभासरूपैरनित्यैरनित्यविज्ञानआत्मा सुखी दुःखी सुभ्यु
पगतो लोके वैरतो न्योनित्यविज्ञानस्वरूपादात्मनः॥ तत्र हि विज्ञानापेक्षा विप
रीतज्ञानत्वं चोपपद्यते न पुनर्नित्यविज्ञाने॥ तत्त्वमसीति बोधोपदेशे नोपपद्य
त इति चेत्॥ आत्मानमेवावेदित्वेवमादीनि च नित्यबोधात्मकत्वात् न ह्यदि
त्योन्येन प्रकाशतेऽतस्तदर्थबोधोपदेशे नर्थक इति चेत् न लोकाऽध्यारोपायो हा
र्थत्वात्॥ सर्वात्मनि हि नित्यविज्ञाने बुद्ध्याद्यनित्यधर्मलोके रध्यारोपिता आत्मा

॥ विवेकतस्तदपोहार्थो बोधोपदेशो बोधास्तनस्तत्र विबोधा बोधो समं जसावन्य
निमित्तत्वादुदकद्वौष्ण्यमग्निनिमित्तं रात्र्यहनी इवादि स्य निमित्तं ते लोके ॥ नित्या
वौष्ण्यप्रकाशगवग्यादिस्य योरन्यत्र भावाभावयोर्निमित्तत्वादनित्या विवोपचर्ये
ते धस्यग्निः प्रकाशाधिष्यतिसचिते तितद्वत् एव च सुखदुःखबंधमोक्षाद्व्या
रापोलोकस्य तदपेक्ष्य स्वतत्त्वमस्याह्मा नमेवावेदिस्याह्मा वबोधोपदेशो न श्रुतयः
वैवलमध्यापोपापोहार्थाऽयथा सवितासौ प्रकाशयत्याह्मानमिति तद्वद्वोधा बो
धकर्तृत्वं च नित्यबोधात्मनि । तस्मादन्यदविदितादधिज्ञाब्दश्रान्याये यद्वा यद्विद्य
स्याऽधिज्ञत्वं तोन्यस्यामर्थाद्यथाऽधिज्ञस्यादीनां राजाश्रव्यत्वं मेवाऽविदितं ततोप्य
न्यदिस्यर्थः ॥ विदितमविदितं च व्यक्ताव्यक्ते कार्यकारणत्वेन विवृत्त्येताभ्यामन्यद्वि
स्तुविज्ञानस्वरूपं सर्वविशेषप्रत्यस्तमितमित्ययं समुदायार्थः ॥ अतएवात्मनान्त
हेयउपादेयो वा अन्यद्व्येन हेयमुपादेयवानतरेनैव तदस्य कस्यचिदेयमुपादे

णेन यद्येतद्वस्तुमनसादिकूरणजातमनुज्ञिष्यादनुज्ञासनं कुर्यात् ॥ प्रवृत्तिनिमित्त
तं यथा भवेत्तद्विषयत्वात् न विद्यो न विजानीमोऽथवा श्रोत्रादीनां श्रोत्रादिलक्षणं
ब्रह्मविशेषेण दर्शयेत्सूक्तः आचार्यः आह ॥ न शक्यते दर्शयितुं वस्मान्न तत्र चक्षु
र्गच्छतीत्यादि पूर्ववत् सर्वमत्र नुविशेषः यद्येतदनुज्ञिष्यादिति ॥ यद्येतदनुज्ञिष्या
त्प्रतिपादयेत् ॥ अन्योपि शिष्या नितो न्ये न विधिनेत्यभिप्रायः सर्वथापि ब्रह्म
बोधयेत्सूक्तः आचार्यः आह ॥ अन्यदेव तद्विदितादयोऽविदितादधी सामं
विदिताविदिताभ्यामन्यत्वं ॥ यो हि ज्ञाता स एव सः ॥ सर्वात्मकत्वादतः सर्वात्म
नो ज्ञातुर्ज्ञात्रतराभावाद् विदितादन्यत्वं ॥ स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्तेति च मंत्र
वर्णादि ज्ञातारमरे वे न विजानीयादिति च वाजसनेयकेऽपि च व्यक्तमेव विदितं
तस्मादन्यदिस्यभिप्रायः ॥ यद्विदितं व्यक्तं तदन्यद्विषयत्वादल्पं सविरोधं ततोऽ
नित्यमतएवानेकत्वादमुदं अतएतद्विलक्षणं ब्रह्मेति सिद्धं ॥ अस्तु न हि अविदितं

णोऽविद्ययेत्तेन वस्तुंतरं जिघृक्षां निवर्त्य स्वात्मन्येवावस्थापयत्याभ्यासस्तदेव ब्र
ह्मत्वं विद्धि इति यत्नत उपरमयति नेदमिच्छास्य प्रतिषेधाच्च यन्मनसे सादिसमा
नं मनोमतमिति येन ब्रह्मणामनोविषयीकृतं नित्यविज्ञानस्वरूपेणेत्येतत् ॥ स
र्वकृणानामविषयंतानि च सम्यापाराणि सविषयाणि नित्यविज्ञानस्वरूपावभा
सतया येनावभास्यंत इति श्लोकार्थः चेत्तत्रैतत्तथा ब्रह्मं प्रकाशयतीति च स्मृते
स्तस्य भासेति चाद्यवर्णेनेन प्राण इति क्रियाशक्तिरप्यात्मविज्ञाननिमित्तेत्येतत्
तत् ॥ इति प्रथमः खंडः ॥ यदि मन्यसे सुवेदेति शिष्यबुद्धिर्विचालनागृहीत
रताये विदिता विदिताभ्यां निवर्त्य बुद्धिं शिष्यस्य स्वात्मन्यवस्थाप्य तदेव ब्रह्म
त्वं विद्धि तिस्रारज्येभिषिच्य उपास्य प्रतिषेधेनाद्यास्य बुद्धिं विचालयति ॥ य
दि मन्यसे सुष्टुवेदाहं ब्रह्मेति त्वंततोऽप्यमेव ब्रह्मणो रूपं वेश्यत्वमिति नूनं
निश्चितं मन्यत इत्याह आचार्यः सापुनर्विचालनादिमर्थे सुच्यते ॥ पूर्वगृहीते

त

७

२४
दि

वस्तुनि बुद्धेः स्थिरतायेदेवेष्वपि सुवेदाहमिति मन्यते यः सोऽप्यस्य ब्रह्मणो रूपं दह
रमेवेति नूनं कस्मादविषयत्वात् तस्य चिद्ब्रह्मणः अथवा अल्पमेवास्याध्यात्मिकं
देवेषु च ॥ आद्यदैविकमस्य ब्रह्मणो यदुपंतदितिसंबंधः ॥ अथ न्विति हेतुः मी
मांसायाः यस्माद्दहमेव सुविदिते ब्रह्मणो रूपं तद्विदितं चेत्तत् ॥ रूपं अन्यदेव त
द्विदिता सुकृत्वा सुवेदेति च मन्यसे अतोऽप्यमेव वेश्यत्वं ब्रह्मणो रूपं ॥ यस्मादथ
नुतस्मान्मीमांस्यमेवाद्यापिते तव ब्रह्मविचार्यमेव यावद्विदितं विदितं प्रतिषेधा
गमार्थानुभव इत्यर्थः ॥ मन्ये विदितमिति शिष्यस्य मीमांसानंतरोक्तिः प्रत्यय
त्रयसंगतेः ॥ सम्यग्वस्तुनि श्रयाय विचालितः शिष्याचार्येण मीमांस्यमे
व ते इति चोक्तं एकांते समाहितो भूत्वा विचार्य यथोक्तं सुपरिनिश्चितं सन्नाहाग
माचार्यान्मानुभवप्रत्ययत्रयस्यैव विषयत्वेन संगत्यर्थः ॥ एवं हि सुपरिनि
श्चिताविद्यासफलस्यान्तानिश्चितेति न्यायः प्रदर्शितो भवति ॥ मन्ये विदित

दि

के. वा. ११

विदिता

मिति परिनिष्ठितविज्ञानप्रतिज्ञाहेतुः परिनिष्ठितं संपूर्णं विज्ञानं प्रतिज्ञानीते आ
चार्याः — अनिश्चययोः तुल्यतायै यस्माद्देतुमाहनाहमन्ये सुवेदेति अहेत्यवधार
णार्थो निपातो नैव मन्य इत्येतद्यावत् अपरिनिष्ठितं विज्ञानं तावत्सुवेदसुष्टुवेदा
हं ब्रूतेति विपरीतो मम निश्चयः प्राप्तिस्तस्य जगाम भवद्विचिंत्वा लितस्य यथो
क्तार्थमीमांसाफलभूतास्वात्मब्रह्म त्वनिश्चयरूपा सम्यक् प्रत्ययादिरुद्धत्वादतो
नाहमन्ये सुवेदेति ॥ यस्माच्च तन्नैव न वेदेति मन्य इत्यनुवर्तते अविदितब्रह्म
प्रतिषेधात् ॥ कथं तर्हि मन्यसे इत्युक्तं आह वेदचक्षुःशब्दाद्देदचनवेदचेत्यभिप्रा
यो विदिताभ्यामन्यत्वाद्ब्रह्म त्वास्तस्मान्नया विदितं ब्रूतेति मन्य इति वाक्या
र्थः ॥ अथवा वेदचेति नित्यविज्ञानब्रह्मस्वरूपतया नो न वेद वेदैव चाहं स्वरूप
विक्रियाभावाद्दिशेषविज्ञानं च पराध्यस्तं न स्वत इति परमार्थतो न च वेदेति यो
नस्तद्देदतद्देदेति पक्षांतरनिरासार्थमाह्नाय उक्तार्थानुवादात् ॥ यो नोस्माकं

यं वानते नैव तद्यस्य कस्यचिद्देयमुपादेयं भवत्यास्मा ब्रह्मसर्वांतरात्म साद्विषय
प्रतो न्यस्यापि न हेयमुपादेयं वाऽन्याभावाच्च ॥ इति मुमुक्षुमपूर्वेषामिस्यागमोपदेशो
व्याचक्षीर इत्यस्या तं त्र्यंतर्कं प्रतिषेधार्थं ॥ येनस्तद्ब्रह्म त्वंतस्ते नित्यमेवागमं ब्रह्म
प्रतिपादकं व्याख्यातवन्तो न पुनः स्वबुद्धिप्रभवेण तर्कं जालवन्त इत्यागमपारं प
र्याऽविच्छेदं दर्शयति विद्यास्तु तये तर्कस्तु न वसिष्ठो भ्रांतोऽपि भवतीति यद्वाचेति
मंत्रानुवादादृढप्रतीतेः ॥ अन्यदेव तद्विदितादिति योयमागमार्थो ब्राह्मणोक्तो स्येव दृ
ढिमे मंत्राः ॥ यद्वाचेत्यादयः पठ्यन्ते ॥ यद्देवाचाशब्देन नाभ्युदितमनभ्युत्तमप्रका
शितमिह्येतत् ॥ येन वागभ्युद्यत इति वाक्प्रकाशहेतुर्लोकिः ॥ येन प्रकाशयत इति वा
चोभिधानस्याभिधेयप्रकाशकत्वस्य हेतुत्वमुच्यते ब्रह्मणः ॥ उक्तं च ॥ केनेविता
वाचमिमां वदंति यद्वाचो ह वाचमिति तदेव ब्रह्म त्वं विद्दीत्यविषयत्वेन ब्रह्मण
आत्मन्यवस्थापनार्थः आम्नायः यद्वाचानभ्युदितं वाक्प्रकाशनिमित्तं चेति ब्रह्म

ह

मध्ये स एव तद्ब्रह्म वेदना न्यः उपास्य ब्रह्म विहा दतो न्यस्य यथा हं वेदेति पक्षांतरे ब्र
ह्म विहं निरस्य ते कुतो ग्रमयो वसीयत इत्युच्यते ॥ उक्तानुवादा दुर्लभं ह्यनुवदति नोन
वेदेति वेद चेति यस्या मतमिति श्रौतमाख्यायिका चोपसंहारा र्थः ॥ श्रित्या चार्थोक्तिप्र
सूक्तिलक्षणाया नुभवयुक्तिप्रधानया ख्यायिकया चोर्थः सिद्धः स श्रौतेन वचनेनाग
मप्रधानेन निगमनस्या नीयेन संक्षेपत उच्यते ॥ यदुक्तं विदितादन्यद्वा गादीनाम
गोचरत्वात् ॥ श्रीमांसितं चाऽनुभवोपपत्तिभ्यां ब्रह्मतत्तथैव ज्ञातव्यं कस्माद्यस्याऽम
तं यस्य विविदिषा प्रयुक्तप्रवृत्तस्य साधकस्या मतमविज्ञातमविदितं ब्रह्मेत्यात्मव
निश्चयफलावसानावबोधतया विविदिषा निवृत्तेऽपि प्रायः ॥ तस्य मतं ज्ञातं तेन
विदितं ब्रह्म येनाविषयत्वेनात्मत्वेन प्रतिबुद्धमित्यर्थः ॥ स सम्यग्दर्शयस्य विज्ञा
नानंतरमेव ब्रह्मात्मभावस्यावसितत्वात् सर्वतः कार्यभावो विपर्ययेण मिथ्याज्ञा
नो भवति कथं मतं विदितं मया ब्रह्मेति यस्य विज्ञानं समिध्यादर्श विपरीतविज्ञानो

के. वा. ११

११

कार्यकारण

विदितादन्यत्वात्ब्रह्मणो न वेद स न विजानाति ततश्च सिद्धमवैदिकस्य विज्ञानस्य मि
थ्यात्वं च ब्रह्मविषयतया निन्दितत्वात् तथा कृपितकृपाभुगादि समयस्यापि विदितत्वा
त् विषयत्वादनवस्थितत्वं जन्यत्वादिविदिषाऽनिवृत्तेऽपि मिथ्यात्वमिति ॥ स्मृतेऽपि
यावेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुट्टय इति ॥ अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमवि
ज्ञानतामिति पूर्वहेतून्किरनुवादस्यानर्थक्यादनुवादमात्रेण नर्थक्यं वचनमिति ॥ प
र्वोक्तयो र्यस्यामतमिहादिनां नाज्ञानयोर्हेतुत्वं हेनेदमुच्यते ॥ अविज्ञातमवि
दितमाह तेनाविषयतया ब्रह्मविज्ञानतां यस्मात्तदेवज्ञानं यत्तेषां ॥ विज्ञातं वि
दितं व्यक्तमेव बुद्ध्यादिविषयं ब्रह्मविज्ञानतां विदिताऽविदितव्यावृत्तमात्मभूतं
नित्यविज्ञानस्वरूपमात्मस्य प्रविक्रियं ममृतमजरमभयमनन्यत्वादविषयमि
त्येवमविज्ञानतां ॥ बुद्ध्यादिविषयात्मतयेव नित्यं विज्ञातं ब्रह्मतस्माद्विदिताऽवि
दितव्यत्वाव्यक्तधर्माध्यारोपेण भावेन सविकल्पमयपार्थविषयत्वाद्युक्तिरप्ये

e

रजताद्यध्यारोपज्ञानवन्निध्याज्ञानं तेषां॥ प्रतिबोधविदितमिति वीप्सा प्रत्ययाना
मास्मावबोधद्वारत्वाद्बोधं प्रतिबोधं प्रतीति वीप्सा सर्वप्रत्ययव्याप्त्यर्थाबोद्धाहि सर्वे
प्रत्ययास्तत्तलोहवन्निध्याविज्ञानस्वरूपात्मव्याप्तत्वादिज्ञानस्वरूपावभासास्तद
व्यावभासम्यात्मातद्विलक्षणोन्निवदुपलभ्यते इतितेन तेद्वारिभवंति आत्मोप
लब्धोत्तमास्मृतिबोधावभासप्रत्यगात्मतयायदिदितंतद्वल्लतदेवमर्तज्ञातंतदेव
सम्यग्ज्ञानंयस्यप्रत्यगात्मविज्ञानंनविषयविज्ञानमात्मत्वेन॥ प्रत्यगात्मानमैषादिति
चकारवै॥ अमृतत्वं हि विंदत इति हेतुवचनं॥ विपर्यये मृत्युप्राप्तेः विषयात्मविज्ञा
ने हि मृत्युः प्रारभत इत्यात्मविज्ञानममृतत्वं निमित्तमिति युक्तं हेतुवचनममृतत्वं
हि विंदत इति॥ आत्मज्ञानेन किममृतत्वं मुखाद्यते॥ न॥ कथं तर्हि॥ आत्मना विंद
ते स्वेनैव नित्यात्मस्वभावेनाऽमृतत्वं विंदते॥ नालंबनपूर्वत्वं विंदत इति॥ आ
त्मविज्ञानापेक्षा॥ यदि हि विशोऽस्याममृतत्वं स्याद नित्यं भवेत्कर्म कार्यवदतो न

के. वा. ११

विद्योऽस्याद्यदि चात्मनैवामृतत्वं विंदते किं पुनर्विद्यया क्रियत इत्युच्यते ॥ अनात्मविज्ञानं
निवर्त्तयंती सा तन्निवृत्त्या स्वाभाविकस्यामृतत्वस्य निमित्तमिति कल्प्यते ॥ यत्प्राहुः ॥
वीर्यं विद्यया विंदते वीर्यं सामर्थ्यमनात्मा ध्यातोऽपमायया तद्धाताऽनभिषाव्यलक्ष
णं बलं विद्यया विंदते ॥ तच्च किं विशिष्टममृतमविनाश्यविद्याजं हि वीर्यं विना शिविद्य
याऽविद्याया बाध्यत्वान्न तु विद्याया बाध्यकोऽस्ति इति विद्याजममृतं वीर्यं अतो विद्याऽमृ
तत्वे निमित्तमात्रं भवति ॥ नायमात्मबलहीने नृलभ्य इति चाद्यवर्णे ॥ लोके क्वैकं
विद्याजमेव बलमभिभवति न शरीरं न दिसामर्थ्यं यथा हस्तेऽदेः ॥ अथवा प्रतिबोध
विदितं मतमिति सकृदेवाऽशेषविपरीतनिस्तसंस्कारेण स्वप्नप्रतिबोधवैदितं
तदेव मतज्ञानं भवतीत्यथवा गुरूपदेशः प्रतिबोधः तेन वा विदितं मतमित्युभयत्र च
प्रतिबोधशब्दप्रयोगोऽस्ति सुप्तप्रतिबुद्धौ गुरुणा प्रतिबोधित इति ॥ पूर्वोक्त्युपधार्य
मिह चेदं वेदीदित्यवश्यं कर्तव्यं ततोक्तिर्विषयपर्यये विनाशश्रुतेः ॥ इह मनुष्यजन्म

सा

य

१०

व

निसस्यंशमासावेदितव्य इत्येतद्विधीयते कथमिदं वेद वेदी हि दितवानथ सस्यं परमार्थ
तत्त्वमस्य वाचमस्य जन्मसफलमिह प्रायः ॥ न चेदिहा वेदी तन्निविदितवान् नृपैव
जन्मापि च महती विनष्टिर्महान् विनाशो जन्ममरणप्रबंधाविच्छेदप्राप्तिलक्षणास्या
अतस्तस्मादवश्यं तद्विच्छेदयज्ञेय आत्मा ॥ ज्ञातेन तु किं स्यादियुच्यते भूतेषु भूतेषु
चराचरेषु सर्वे विद्युर्यो विचि स्य पृथक् निष्कृष्ये कमात्म तत्त्वं संस्मरधर्मैरस्पृष्टमात्म
भावेनोपलभ्येयं ॥ अनेकार्थोद्घातनां न पुनश्चित्तेति संभवति विज्ञेयत्वात्
धीराधीमं लो विवेकिनः निवृत्तबाह्यविषयाभिलाषाः ॥ त्रेयमृता अस्मा लोकाश्च
रीराश्च नात्मलक्षणा व्यावृत्तममर्तोऽहंकाराः सत इत्यर्थः ॥ अमृता अमरण
धर्माणो निस्य विज्ञाना मृतत्वस्वभावा एव भवन्ति ॥ इति द्वितीयखंडः ॥ ब्रह्म
हदेवभ्यः इति ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतो र्यनाधिक्याया समाप्ता ब्रह्मविद्या यदधीन
पुरुषार्थ अत उर्ध्वमर्थवादेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतो ज्यते ॥ तद्विज्ञाने कथं नुनाम

हि २

के. वा. भा

न

यत्तमधिकं कुर्यादिति॥ शमाश्रयो वाग्नायो भैशातनात्॥ शमादिर्वा ब्रह्मविद्यासाध
नं विधिः सितं तदर्थो यमर्घ्यवादा म्हायो न हि शमादिसाधनरहितस्यापि मानरागद्वे
षादियुक्तस्य ब्रह्मविज्ञाने सामर्थ्यमस्ति व्योच्यते तवाह्यमिच्छा प्रत्ययग्राह्यत्वाद्ब्रह्म
णो यस्माद्वाग्न्यादीनां जयाभिमानं शातयति॥ ततश्च ब्रह्मविज्ञानं दर्शयत्यभि
मानोपशमो तस्माच्छमादिसाधनविज्ञानार्थो यमर्घ्यवाद इत्यवसीयते॥ समुपेतो
पासनार्थो वाऽपोहितत्वात् नैदं यदिदमुपासत इत्युपास्यत्वं ब्रह्मणोऽपोहितं च
पोहितत्वादनुपास्यत्वं प्राप्ते तस्यैव ब्रह्मणः समुपेतत्वेनाधिदेवतमध्यात्मवत्तुपा
सनं विधातव्यमित्येवमर्थो वा इत्यधिदेवतं तद्वन्नमित्युपासित्वमिति हि वक्ष्येति ब्रह्म
स्तेति परोलिंगाह्युक्त्यनन्तरादीश्वरान्नित्यसर्वज्ञात्परिभूयाग्न्यादीन्तृणं वऽऽतीक
र्तुं सामर्थ्यमस्ति तन्न शशाङ्कदग्धुमिसादिलिङ्गाद्ब्रह्मशब्दवाच्यदेवरे इत्यवसीय
ते॥ न ह्यन्यथाऽपि तृणं दग्धुं नो सहते वायुर्वाऽदातुमीश्वरे उपातृणमपि वज्री

मान १

११

भवतीत्युपपद्यते॥ नसिद्धिर्जगतो नियत प्रवृत्तेः॥ श्रुतिस्मृतिभिर्नित्यसर्वविज्ञान
 ईश्वरे सर्वात्मनिसर्वज्ञे सिद्धे पिशास्त्रनिश्चयार्थमुच्यते॥ तस्येश्वरस्य सदावसि
 द्धिः कुतो भवतीत्युच्यते॥ यदिदं जगदेव गंधर्वयक्षरक्षः पितृ पिशाचादिलक्षणं पु
 वियसृष्टिव्याऽदिसचंद्रग्रहनक्षत्रविचित्रं विविधप्राण्युपभोगयोग्यस्यानसाध्य
 न संबध्यत इत्यंत कुशलदाह्यभिरपि दुर्निर्ममाणं देशकालनिमित्तानुरूपनियत
 प्रवृत्तिनिवृत्तिक्रममेतद्भोक्तृकर्मविभागज्ञप्रत्यक्षपूर्वकं भविष्यमहंति कार्यत्वे स
 तियथोक्तलक्षणं ह्यहं प्रासादरथशयनासनादिव॥ द्विपक्षे॥ आत्मदिवत्कर्मण
 एवेति चेन्न परतंत्रस्य निमित्तमात्रं ह्यहं॥ यदिदमुपभोगवैचित्र्यं प्राणिनां तत्सा
 धनवैचित्र्यं च देशकालनिमित्तानुरूपनियत प्रवृत्तिनिवृत्तिक्रमं च न नित्यसर्व
 जकर्तृत्वं किंतु हि कर्मण एव तस्याऽचिंत्यप्रभावत्वात् सर्वेष्वप्यलहेतुत्वाभ्युपगमा
 त् सति कर्मणः फलहेतुत्वे किमीश्वराधिककल्पनयेति चेन्न नित्यस्येश्वरस्य नित्य

प्रसिद्धि

✓ दासनः प्रयोक्तृकैर्विफलकाले प्रयोक्तेति चेन्नयानिर्वर्तितो मित्वा प्रयोक्ष्ये फलं
ययदात्मानुरूपं फ

के. वा. ७७

सर्वज्ञशक्तं फलहेतुत्वं चेति चेन्न कर्मण एवोपभोगवैचित्र्याद्युपपद्यते कस्मात्क
तत्तत्र स्वात्कर्मणश्चित्तमस्य यत्ननिर्वृत्तं हि कर्म तस्य यत्नोपरमादुपरतं सदेशं
तरे कालांतरे वा निमित्तविशेषाये संवर्तुः फलं जनयिष्यतीति न युक्तमनपेक्ष्या
यत्नमिति न देशकालनिमित्तविशेषानभिज्ञत्वाद्यदि हि कर्ता देशविशेषाभिज्ञः
स नृत्वा तं ज्ञेयं कर्म नियुज्यात्ततो निष्फलस्याप्रयोक्तृत्वात् न च निर्निमित्तं तद
निष्ठयाऽस्मत्समवेतं तच्च कर्म वद्विकरोति कर्म ॥ न चास्मद्वत्तं अकर्तृसमवेतम
यत्कांतमपि वदाद्यष्टं भवति प्रधानकर्तृसमवेतत्वात्कर्मणो भूताश्रयमिति
चेन्न साधनत्वात्कर्तृक्रियायाः साधनभूतानि भूतानि कालेऽनुभूतव्यापराणि
समाप्तौ च हलादि वक्तृत्वापरिणामानि न फलं कालांतरे कर्तुमुत्सहंते । न हि हलं
क्षेत्राद्विहीनं गृहं प्रवेशयति भूतकर्मणोश्चाचेतनत्वात्ततः प्रवृत्त्यनुपपत्तिः १२

क्रियाऽ

के. वा. भा.

या फल प्रत्ययसाक्षीनित्यविज्ञानस्वभावः संसारधर्मैरसंस्पृष्टः । श्रुतेऽपि ॥ न लिप्यते
लोकदुःखेन बाह्यो जरा मृत्यु मयेति विजरो विमृत्युसयकामः सत्यसंकल्प एष स
र्वेश्वरः पुण्यं कर्म कारयति । अनन्यो अभिवाकरीति एतत्सवाश्रयस्य प्रशा
सनदसाद्याः असंसारिणः एकस्यात्मनो नित्यमुक्तस्य सिद्धे श्रुतयः स्मृतयश्च
सहस्रशो विद्यन्ते ॥ न चार्थवादाः शक्यं ते कल्पयितुमनन्ययोगित्वे सति विज्ञा
नो सादकत्वाच्चोपान्तं विज्ञानं बाध्यते प्रतिषेधाच्च ॥ न चेश्वरो नास्तीति नि
षेधोऽस्ति । प्राप्तिभावादिति चेन्नोक्तत्वात् न हि स्यादिति वस्तुभावात् प्रतिषेधो
नारभ्यत इति चेन्न । ईश्वरसद्भावे न्यायस्योक्तत्वात् ॥ अथवा प्रतिषेधादिति
कर्मणः फलदाने ईश्वरकालादीनां प्रतिषेधोऽस्ति ॥ न च निमित्तांतरनिरपे
क्षं केवलेन कर्त्रेव प्रयुक्तं फलदं दृष्टं ॥ न च विनष्टोपि यागः कालांतरफलदो

१३

भवति ॥ सेव्यबुद्धिबलैव केन सर्वज्ञेश्वरबुद्धौ तु संस्काराणां यागादिकर्मणा विन
ष्टेऽपि कर्मणि सेव्यादि वैश्वराफलं कर्तुं भवतीति युक्तं ॥ ननु पुनः पदार्थवाक्यश
तेनापि देशांतरकालांतरे वा स्वस्वभावज इति ॥ न हि देशकालांतरेषु वन्ति र
नुद्धो भवति एवं कर्मणोऽपि कालांतरे फलं द्विप्रकारमेवोपलभ्यते ॥ बीजक्षेत्र
संस्काररसाविज्ञानवत् ॥ कर्त्रेऽपि फलं व्यादिविज्ञानवत् सेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्ष
फलचसेवादि यागादेः कर्मणस्तथाऽविज्ञानवत् कर्त्रेऽपि फलं कर्मदेशकालनिमित्त
तविपाकविभागज्ञबुद्धिसंस्कारापेक्षं फलं भवितुमर्हति ॥ सेवादिकर्मणुत्पन्नफल
ज्ञसेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्षफलस्येव तस्मात्सिद्धः सर्वज्ञ ईश्वरः सर्वजं तु बुद्धिकर्मफल
विभागसाक्षी सर्वभूतांतरास्मायसासादपरोक्ष आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः ॥ स एवा
ऽत्रात्मा जंतूनां नान्यो तोऽस्ति ईष्टा श्रोता मन्ता विज्ञातानान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रियाद्याऽस्मा
न्तरप्रतिषेधश्रुतेस्तत्त्वमसीति वा मत्तोपदेशात् ॥ न हि मयि संडाकां च नास्ति नो

नुपपत्तौ का
लांतरफलत्वा

के. वा. ११

पदिश्यते॥ न शक्ति कर्मोपास्योपासकमुदा मुदा मुदा मुदा भेदादात्मभेदेवेति
चेन्त॥ भेददृष्ट्यपवादाच्च दुर्लभं संसारिण इति श्वराह न न्या इति तन्त॥ किंतु भेद
वसंसार्यात्मनां कस्माच्च क्षण भेदादश्वमहिषवत्कथं लक्षण भेद इत्युच्यते॥ इति
रस्य तावन्निर्णयं सर्वविषयकं ज्ञानं सवित्त प्रकाशवत्तद्विपरीतं संसारिणः त्वद्यो
तस्येव तथैव शक्तिभेदोपि नित्यासर्वविषयाचे श्वरशक्ति विपरीतेतरस्य कर्मच
क्षिस्वरूपात्मसत्तामात्रनिमित्तमीश्वरस्योऽप्यस्वरूपद्रव्यसत्तामात्रनिमित्तद
हनकर्मवत्॥ राजाजयस्कांत प्रकाशकर्मवत्॥ त्वात्माऽविक्रियारूपं विपरीतमि
तरस्योपासीतेति वचनादुपास्य ईश्वरो गुप्तराजवदुपासकश्चेतरः शिष्यभृत्यव
दपहृतपाप्मादिश्रवणान्नित्यभुद्ध ईश्वरः पुण्यो वेपुण्येनेति वचनाद्विपरीत
इतरोऽतएव नित्यमुत्तम एव ईश्वरोऽनित्याभुद्धियोगासंसारी तरो यत्र च विज्ञाना
दिलक्षण भेदोऽस्ति तत्र भेदो दृष्टो यथा स्वमहिषयोस्तथा ज्ञानादिलक्षण भेदादी

१४

वायुवदिति चेन्नासिद्धत्वात्तद्विवायोरचितिमतः स्वप्रवृत्तिः सिद्धारथादिषु दर्श
नात्॥ शास्त्रात्कर्मण एवेति चेत्॥ शास्त्रं हि क्रियातः फलसिद्धिमाह नेश्वरादेः॥
स्वर्गकामोपजेतेत्यादि न च प्रमाणाधिगतत्वादानर्थक्यं युक्तं॥ न चेश्वरास्तित्वे
प्रमाणान्तरमस्तीति चेन्त॥ दृष्टव्या यद्दानानुपपत्तेः॥ क्रिया हि द्विविधा दृष्टफलाऽ
दृष्टफला च दृष्टफलपि द्विविधा॥ अन्तरफलागमिभुजिलक्षणकालान्तरफ
ला च दूरविसेवादिलक्षणा तत्रान्तरफला फलापवर्गिण्येव कालान्तरफला
त्तत्पन्नप्रध्वंसिनीत्यात्मसेव्याशुधीनं हि दूरविसेवादेः फलं यत् न चोभयं न्या
यव्यतिरेकेण स्वतंत्रं कर्म ततो वा फलं दृष्टं॥ तथा च कर्मफलप्राप्तौ न दृष्टव्या य
द्दानमुपपद्यते॥ तस्माच्छांतेयागादिकर्मणि नित्यः कर्तृकर्मफलविभाग इति श्व
रः सेव्यादिवशात्तदनुत्पन्नफलदातोपपद्यते॥ स च ज्ञातुं भूतः सर्वस्य सर्वत्रि

तः

स रादात्मनां भेदो स्थिति चेन्न कस्मादन्यो साव न्यो ह मस्मीति न स वेदते स यत् लोका भवं
 ति॥ मृत् सो समुद्र इति भेद दृष्टि र्ह्यपो द्यते॥ एकत्वं प्रतिपादिष्य श्रुतयः सहस्रशो
 विशन्ते॥ यदुक्तं ज्ञानादिलक्षण भेदादित्यत्रोच्यते॥ नानभ्युपगमात् बुद्ध्यादिभ्यो व्य
 तिरिक्ता विलक्षण श्वेश्वरादि न्नलक्षण आत्मानो संति॥ एक श्वेश्वर आत्मा सर्वभू
 तानां नित्यमुक्तोऽभ्युपगम्यते॥ बाह्यं च बुद्ध्यादिसमाहार संतानाऽहंकारममत्वा
 दिविपरीतप्रत्ययप्रबंधाविच्छेदलक्षणो नित्यमुद्बुद्धमुक्तविज्ञानात्मेश्वरगर्भो नि
 यविज्ञानावभासश्चित्तचैत्यबीजबीजि स्वभावः कल्पितो नित्यविज्ञान ईश्वरलक्ष
 णविपरीतोऽभ्युपगम्यते प्रस्थाऽविच्छेदे संसार व्यवहारो विच्छेदे च मोक्ष व्यवहारः॥ अ
 न्यश्च मत्प्रलेपवत्प्रत्यक्षप्रध्वंसो देवपितृमनुष्यादिलक्षणो भूतविशेषसमाहारो
 न पुनश्च तुर्यो न्यो निन्नलक्षण ईश्वरादभ्युपगम्यते॥ बुद्ध्यादिकल्पितात्मव्य
 तिरिक्ताभिप्रायेण तुल्यलक्षण भेदादिसाश्रयाऽसिद्धो हेतुरीश्वरादन्यस्यात्मनो स

के. वा. ७१

त्वादीश्वरस्यैव विरुद्धलक्षणत्वमयुक्तमिति चेत्सुखदुःखादियोगश्च ॥ न ॥ निमित्त
त्वे सति लोकविपर्ययाध्यारोपणासवित्तवद्यथा हि सवितानित्यप्रकाशरूपताल्लोका
भिव्यक्त्यनभिव्यक्तिनिमित्तत्वे सति लोकदृष्टि विपर्ययेणोदयास्तमयो होरात्रादिकृते
त्वाध्यारोपभागभवति एवमीश्वरे नित्यविज्ञानशक्तिरूपे लोके कृतानापो हसुखदुःख
स्मृत्यादि निमित्तत्वे सति लोकविपरीतबुद्ध्यारोपितविपरीतलक्षणत्वं सुखदुः
खादियोगश्च न रचतः ॥ आत्मदृष्ट्यनुरूपध्यारोपाश्च ॥ यथा घनादिविप्रकीर्णं च
रेयेनैव सवित्तप्रकाशेन दृश्यते स आत्मदृष्ट्यनुरूपमेवाध्यस्यति ॥ सविते दानी
मिह न प्रकाशपति इति सत्येव प्रकाशोऽन्यत्र भ्रांसा एव मिह बोद्धादि च सुदृढाभि
भवाऽकुलभ्रांसाध्यारोपितः सुखदुःखादियोग उपपद्यते ॥ तस्मिन् रणाश्च ॥ तस्यै
वेश्वरस्यैव हि स्मरणं ॥ मत्तः स्मृतिज्ञानमपोहनं च ॥ नादत्ते कस्यचि सापमिया
दि ॥ अतो नित्यमुक्त एकस्मिन् सवितरेव लोकाविद्याध्यारोपितमीश्वरे संसा

रित्वं शास्त्रादिप्रामाण्यादभ्युपगतमसंसारित्वमित्यविरोध इत्येतेन प्रत्येकं ज्ञाना
दिनेदः प्रसूतः सौक्ष्म्यचेतन्यसर्वगतत्वाद्यविशेषे च भेदहेत्वभावादित्रियावत्वे
चाऽनित्यत्वा न्नोपेक्षे च विशेषाऽनभ्युपगमादभ्युपगमे चानित्यत्वं प्रसंगादवि
द्या च दुपलभ्यत्वाच्च भेदस्य तत्स्यैऽनुपपत्तिरितिसिद्धमेकत्वं ॥ तस्माच्छरीरं
द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंज्ञानस्याहंकारसंबंधादज्ञानबीजस्य नित्यवि
ज्ञानाऽन्यनिमित्तस्याऽत्मतत्त्वयाथात्म्यविज्ञानाद्विनिवृत्ताऽज्ञानबीजस्य वि
च्छेदश्चात्मनो मोक्षसंज्ञाविपर्यये च बंधसंज्ञास्वरूपापेक्षत्वाद्दुभयोः ॥ तृती
यः खंडः ॥ ब्रह्महृदयेति ह्यार्थः ॥ ५ ॥ पुरा किल देवासुरसंग्रामे जगत्स्थि
तिपरिपाल इव याज्जात्मानुशंसनानुवर्त्तभ्यो देवेभ्योर्धिभ्योर्धाय विज्ञिग्ये च
जैषीदसुरान् ब्रह्मण इच्छानिमित्तो विजयो देवानां बभूवेत्यर्थः ॥ तस्य ह ब्रह्म

के.वा.७॥

पुनर्विजये देवाः अमहीयं तलोकं यज्ञादि स्थि स्य पहरिषु असुरेषु पराजितेषु देवावृ
द्धिं पूजां वा प्राप्तवन्तः ॥ तरे संतेति मिथ्या प्रत्ययत्वाद्येयत्वरूप्यपनार्थं आम्नायः
ईश्वरनिमित्ते विजये स्वसामर्थ्यनिमित्तो अस्माकं मेवायं महिमेत्यात्मनोजया
दिश्रेयोनिमित्तं सर्वान्मानमात्मस्थं सर्वकल्याणस्य दमोश्वरमेवात्मत्वेनाऽबु
द्ध्यापि दुमात्राभिमानाः संतोय मिथ्या प्रत्ययं चक्रुः ॥ तस्य पिंडमात्रविषयत्वेन
मिथ्या प्रत्ययत्वात् सर्वेश्वरयाध्यात्म्यावबोधेन हातव्यताख्यापनार्थस्तद्देशा
मिस्याशाख्यायिकाऽम्नायः तद्वत्तद्विषय एषां देवानामभिप्रायमिथ्याहंकार
रूपं विजज्ञौ विज्ञातवत् ॥ ज्ञात्वा च मिथ्याभिमानज्ञातनेन तदनुजिघृक्ष्या देवेभ्यो
र्थाय तेषामेवैन्द्रियगोचरेनाऽतिदूरे प्रादुर्भवत् ॥ महेश्वरशक्तिमायोपात्तेनास्यं
तादुतेन प्रादुर्भूतं किल केनचिद्रूपविशेषेण तत्किलोपलभमाना अपि देवाः

नव्यजानतनविज्ञातवन्तः किमिदं यदेतद्यसंपूज्यमिति तदिज्ञानायाग्निमब्रुवं
स्तृणानिधानेऽयमभिप्रायोऽसंतसंभावितयोर्ग्निसारुतयोस्तृणदहनादानां
गम्यात्मसंभावनाशांतिताभवेदिति॥ इंदुजादियोकजभट्टाऽविरोधादिद्रोपस
र्पणे ब्रह्मतिरोदधइत्यत्रापमभिप्रायः॥ इंदोहमिद्यधिकृतमोभिमानोऽस्य सो
हमग्न्यादिभिः प्राप्तं वाक्यसंभाषणमात्रमप्यनेन न प्राप्तोस्तीत्यतिमानं कथं नु
नामजह्यादिति तदनुग्राहयेवंतर्हितं तद्वस्तु बभूव॥ सशंतारिमानं इंदोयथं
ब्रह्मविजिज्ञासुर्यस्मिन्नाकाशे ब्रह्मण प्रादुर्भाक् आसीत् तिरोधानं च तस्मिन्नेव
चस्त्रिय मतिरूपिणीं विशा माजगामाभिप्रायबोधहेतुत्वा दुदपह्युमाहैमवती
चसाशोभमानाविद्यैव विरूपोद्विष्टावान्बहुशोभते तांच पृच्छाततः तस्याए
ववचनादिदं चकार विदितवान् अत इंदुस्य बोधहेतुत्वाद्विद्यैवो मा विशासहाय
वानीश्वर इति च स्मृतिः॥ यस्मादिंदुविज्ञानपूर्वकमग्निवाय्विद्रास्ते ह्येनं नेदि

के. वा. भा

ष्टमलिसमीपं ब्रह्मविद्या ब्रह्मप्राप्ताः संतः यस्य श्रुः स्पृष्टवन्तः ते हि प्रथमः प्रथमं वि
दां चकार विदां च कुरिये तत्तस्मादिति तरामतीत्याऽतिशयेन दीप्यन्तेऽन्यान् देवान् त
तोषां इति तरां दीप्यते आदौ ब्रह्मविज्ञानात्तस्यैष आदेशस्तस्य ब्रह्मण एष वक्ष्य
माण आदेश उपपासनोपदेश इत्यर्थः ॥ यस्माद्देवेभ्यो विद्युदिव सह सेवप्रादुर्भूत ब्र
ह्मद्युतिमत्तस्माद्विद्युतो विद्योति तत्त्वं ॥ यथा यदेतद्ब्रह्म व्यद्युतत्विद्योति तत्वनू ॥
अइवेत्युपमार्थ आशब्दे ॥ यथा घनां चकारं विदार्य विद्युत्सर्वतः प्रकाशत एव तद्ब्र
ह्म देवानां पुरतः सर्वतः प्रकाशवच्च कीभूतमतो व्यद्युतदिवेत्युपास्यं यथा स ह
द्विद्युत्तमिति च वाजसनेयके ॥ यस्माच्चैंद्रोपसर्पणकाले न्यमो निषद्यथा कश्चि
त्र सुनिमेषणं द्युतवानिति इतीदृश नर्धकौ निपातौ निमित्तवदिवत्सोभूतमि
ति एवमधिदैवतं देवताया आधियदर्शनं आधिदैवतं तत् ॥ अथा नंतर मध्याह्न १७

नौध्यात्ममुच्यत इति वाक्यशेषोपदेत श्रुत्योत्पल्लक्षणं ब्रह्मगच्छतीव प्राप्नोतीव विषयी
करोतीवैत्यर्थः ॥ न पुनर्विषयीकरोति मनसोऽविषयत्वाद्ब्रह्मणोऽतो मनो न गच्छति
येनादुर्मनो मतमिति हि चोक्तं ॥ गच्छति वेति तु मनसोऽपि मनस्त्वादात्मभूतत्वाच्च ब्रह्म
णास्तस्मिन्नेव मनो वर्तते इत्युपस्मरत्युपस्मरत्यनेन मनसैव तद्ब्रह्म विद्वान्यस्मान्न
स्माद्ब्रह्मेव गच्छतीवेत्युच्यते ॥ अग्नीष्टुं पुनः पुनश्च संकल्प्यो ब्रह्म प्रेषितस्य मनसो
ऽत उपस्मरणसं कल्प्यादिभिरिति गोर्ब्रह्म मनश्च ध्यात्मा भूत उपास्यमित्यभिप्रायः
तस्य चाध्यात्ममुपासने गुणो विधीयते ॥ तद्भूतद्वन्द्वं तदेतद्ब्रह्म तच्च तद्वन्द्वं त
द्वन्द्वं तस्य रोक्षं वन्दनं संभजनीयं वन्दनं तत्तत्कर्मणास्तस्मात्तद्वन्दनं नाम ब्रह्मणो गो
प्यं हीदं नाम तस्मादनेन गुणेन तद्वन्दनमित्युपासितं यं सयः वृश्चिदेतदश्रुत्योत्प
मेवं यद्योक्तं न गुणेन वन्दनमित्यनेन नाम्नाभिधेयं ब्रह्म वेदोपास्ते तस्येतत्फल

के. वा. ७७

मुच्यते॥ सर्वाणि भूतान्येन मुपासकमभिसंवांछंतीहाऽभिसंभजते सेवंते स्म इत्य
र्थः॥ यथा गुणोपासनं हि फलं उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्त्या मप्युपनिषदि श्रिव्येणो
क्तं प्राचार्येण ह॥ उक्तं कथ्यतां ते तुभ्यमुपनिषदात्मोपासनं च श्रुत्वा ब्राह्मीं वाच
ते तुभ्यं ब्रूणो ब्राह्मण जातेरुपनिषदमब्रूमवक्ष्याम इत्यर्थः॥ वक्ष्यति हि ब्राह्मीं
नो त्वा उक्तां वा सोपनिषत्तस्मान्न भूतानि प्रायो ब्रूमेत्ययं शब्दस्तस्यावक्ष्यमाणाय
उपनिषदस्तपो ब्रह्मचर्यादि दम उपशमः कर्मोऽग्नि होत्रादीन्येतानि प्रतिष्ठाश्रय
एतेषु हि ससु ब्राह्म्युपनिषत्प्रतिष्ठिता भवन्ति॥ वेदाश्च सारंगानि च सर्वाणि प्र
तिष्ठेयानुवर्त्तते ब्रह्म श्रया हि विश्वाससंयथा भूतवचनमपीडा कुरमायतनं नि
वासः सत्यवत्सु हि सर्वे यद्योक्तमायतनं द्रवावस्थितं तामेतां तपसा अंगं तं प्रति
ष्ठं ब्राह्मीमुपनिषदं सायतनामात्मज्ञानहेतुभूता मेवं यथा वक्ष्ये वेदानुवर्त्तते

अनुतिष्ठतितस्यैतत्फलमाह॥ अपहस्यपाप्मानमपहस्यधर्माधर्माविसृष्ट्यः॥ अनं
ते अपारेऽविद्यमानो ते स्वर्गलोके सुखप्राये निर्दुःखात्मनि परब्रह्मणि ज्येष्ठे महति
सर्वमहति सर्वमहत्तरे प्रतितिष्ठति सर्ववेदांतवेद्यं ब्रह्मात्मत्वेनावगम्यतदेव ब्रह्म प्र
तिपद्यत इत्यर्थः॥ ॥ इति श्रीगोविंदभगवत्सूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राज
काचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ तलवक्कारोपनिषत्सु द्वाविंशोऽध्यायविंशोऽध्यायसमा
प्तः॥ ॥२॥ ॥२॥ श्रीदृष्ट्यार्पणमस्तु॥ ॥२॥ ॥२॥ ॥२॥ ॥२॥ ॥२॥ ॥२॥ ॥२॥

के. वा. ११

वायुवदिति चेत्तसिद्धत्वात्तहिवायोरचितिमतः स्वप्रवृत्तिः सिद्धारथादिष्वदर्श
नात् ॥ शास्त्रात्कर्मण एवेति चेत् ॥ शास्त्रं हि क्रियातः फलसिद्धिमाहनेश्वरादेः । स्वर्ग
कामोयजेतेत्यादि ।

इति केनोपनिषद्वाच्यं ^{तरं} समाप्तं